

Л. РИБЧЕНКО

Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр.

Проблема мобілізації військовозобов'язаного населення до лав Червоної армії у роки Великої Вітчизняної війни належить до маловивчених та дискусійних питань вітчизняної воєнної історіографії. Тривалий час вона практично не вивчалась. Наказом НКО № 034 від 15.02.1944 р. були введені “Правила зі збереження воєнної таємниці у пресі”, за якими першими у списку небажаних для друку стали таємні мобілізаційні накази Народного комісара оборони (НКО) та Державного комітету оборони (ДКО). Ці накази були розтаємничені лише наприкінці 90-х років XX століття.

Вивчення нормативних мобілізаційних документів разом із дослідженням практичних методів проведення мобілізації та використання щойно мобілізованого поповнення у боях дають можливість не лише дослідити конкретний хід вирішення командуванням РСЧА завдань з поновлення втрат особового складу, а й через аналіз практики використання даного поповнення, предметно оцінити радянське військове мистецтво і ставлення держави до власного народу.

На початок війни в СРСР питання військової служби регламентувались Конституцією СРСР (1936 р.) та Законом про загальну військову повинність (1939 р.). За ними на дійсну військову службу щороку з 15 вересня до 15 жовтня призивались юнаки, яким у рік призову виповнювалося 19 років, а також 18-річні випускники середніх шкіл. Призов здійснювався призовними комісіями й відбувався на базі районних та міських військових комісаріатів. Особи, які були заарештовані, вислані, а також ті, хто за рішенням суду були позбавлені виборчих прав, під час відбування покарання до РСЧА не призивалися¹.

Після проходження строкової служби військовослужбовець зараховувався в запас й до 50-ти років був військовозобов'язаним. У нього залишався військовий квиток і мобілізаційний припис з інформацією про військову частину, до якої він приписаний і в яку повинен з'явитися після оголошення повної або часткової мобілізації.

На випадок війни в СРСР щорічно складався план проведення воєнних мобілізаційних заходів. За мобілізаційним планом 1941-го року вводився єдиний спосіб комплектування армії воєнного часу — за персональною припискою військовозобов'язаних, які перебували в запасі. Також війська мали комплектуватися лише з навчених мобілізаційних людських ресурсів, а військовим округам дозволялося здійснювати лише незначну їх передислокацію. У перші ж місяці мобілізаційної компанії 1941 р. виявились значні порушення цих нововведень.

З нападом нацистської Німеччини на СРСР, у перший день війни Указом Президії Верховної Ради СРСР була оголошена загальна мобілізація. 23 червня

1941 р. на території 14 з 16 існуючих на той час військових округів, у тому числі трьох українських — Київського, Харківського, Одеського — почався призов військовозобов'язаних чоловіків віком від 23 до 36 років (1905—1918 р.н.)². (Призовний контингент 1919 р.н. — 1922 р.н. на момент початку війни перебував на дійсній військовій службі). Мобілізовані військовозобов'язані мали з'явитися на ті пункти та у той час, котрий було вказано в їхніх мобілізаційних приписах. Ті, хто не мав мобілізаційних приписів, від явки на збірні пункти звільнялись до особливих розпоряджень. Відповідне розпорядження (№ 675-сс), разом з оголошенням чергового призову 19-річних призовників (1922 р.н.) було видане ДКО 15 вересня 1941 р.³

10 серпня 1941 р. була оголошена друга загальна мобілізація військовозобов'язаних вікових категорій від 22 до 37 років (1904 р.н. — 1919 р.н.). З метою комплектування нових формувань та поповнення військ наприкінці 1941 р. також була проведена мобілізація військовозобов'язаних від 37 до 41 років (1900—1904 р.н.), а у грудні 1942 р. граничні вікові межі несення військового обов'язку встановлювалися від 18-ти до 55-ти років (1924 — 1887 р.н.).

Усього за перші місяці війни в СРСР було відмобілізовано близько 11 млн чол., з яких понад 9 млн спрямовувались на комплектування бойових підрозділів, до запасних частин, військово-навчальних установ⁴.

Україна, територія якої внаслідок свого геополітичного і стратегічного значення опинилась у центрі збройного зіткнення, стала ареною не лише визначних битв Великої Вітчизняної війни, а й масштабних людських мобілізацій. Поєднання цих двох обставин певною мірою спричинило поширення практики використання щойно мобілізованого поповнення у найближчих боях. За час війни Україною прокотилося дві хвилі мобілізацій. Перша (23 червня 1941 р. — до повної окупації території республіки) — збіглася у часі з оборонними боями; друга (1943—1945 рр.) — з проведенням наступальних боїв.

Перша хвиля мобілізації на території України, особливо в її центральних, північних на східних регіонах супроводжувалася значним патріотичним піднесенням. Упродовж липня—серпня 1941 р. радянські газети вміщували численні фото, на яких були зображені натовпи людей біля мобілізаційних пунктів у Києві, Харкові та ін. Призовники, особливо молодь, були сповнені патріотичних почуттів. “Завтра день мого народження. Мені 23 роки. Усі ці роки я був сином вільного народу. Пишаюся. Сміливо й легко мені йти у бій за честь слов'янського народу”, — писав у листі батькам в перші тижні війни червоноармієць В. Панкратов⁵.

За перші місяці війни з 16 областей України — Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Ізмаїльської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Ворошиловградської, Полтавської, Сумської, Сталінської, Харківської, Чернігівської — до Червоної армії та Військово-Морського флоту (ВМФ) було мобілізовано (за неповними даними) 2 515 891 чол.⁶ За іншими даними до РСЧА та ВМФ упродовж перших місяців війни було направлено 3 184 726 громадян УРСР⁷.

Однак патріотичне піднесення, що охопило міську молодь та радянських людей, у міру переможного німецького наступу стало швидко спадати. Причинами були швидкий ворожий наступ, відсутність у населення правдивої інформації про

події на фронті, поширення панічних чуток, проведення поспішної евакуації державних установ, військкоматів, родин високопосадовців тощо. Все це спричинило спроби уникнення військового призову, кількість яких дедалі збільшувалася.

Також поширеними ставали випадки дезертирства, здачі у полон у військах. Після розгрому у прикордонних боях, укомплектованих переважно професійними кадрами, непогано споряджених та озброєних військ першого ешелону, до Червоної армії стали масово вливатися призовники з тилкових районів, бойова підготовка яких була умовною. Поспіхом скомплектовані, погано споряджені, ці частини фактично заздалегідь були приречені на загибель. Наказом НКО № 0339 від 5 вересня 1941 р. мобілізоване поповнення на чолі з командирами та комісарами відправлялось на фронт маршовими ротами й незрідка одразу вступало у бій. Таке використання поповнення збільшувало кількість втрат радянських військ, а разом і поразницькі настрої серед солдатів.

Певного сум'яття та плутанини додали також мобілізаційні накази, що на додаток до загальносоюзних з'являлись в Україні в міру просування на схід від лінії фронту. Так, після першої загальної мобілізації вже протягом серпня 1941 р. в окремих областях України було оголошено призов військовозобов'язаних запасу 37—51-річного віку (1890 р.н. — 1904 р.н.) та дострокова мобілізація не лише 19-річних (1922 р.н.), а й 18-річних призовників (1923 р.н.). Зокрема, 10 серпня 1941 р. ДКО видав наказ № 452-сс про призов такої категорії військовозобов'язаних на території Кіровоградської, Миколаївської, Дніпропетровської областей⁸. Документ вийшов у той час, коли Кіровоград вже 6 днів був окупований ворожими військами, до окупації Миколаєва залишався тиждень, Дніпропетровська — два тижні. 26 серпня 1941 р. з'явився наказ ДКО № 585-сс, який вимагав у 5-денний термін провести мобілізацію 37—46-річних військовозобов'язаних та 18—19-річних призовників на території Полтавської та Сумської областей⁹.

Таким чином, ворожий наступ, важкі оборонні бої спричинили до того, що на території України вже на третій місяць війни здійснювались масштабні та дострокові призови населення. Їхньою метою була не лише необхідність поповнення військ, а й звільнення території, що перебувала під загрозою окупації, від потенційного мобілізаційного контингенту. Однак у 1941 р. для більшості цих мобілізованих, крім загибелі чи полону, іншої альтернативи не існувало. Призвані за додатковими мобілізаційними наказами, вони так само, як і більшість з призваних раніше, повинні були направлятися на доукомплектування частин Південно-Західного напрямку, який у цей час перебував у стані цілковитої катастрофи. Значна частина щойно мобілізованих так і не дісталась до своїх військових частин і лишилась на окупованій території. Офіційно вони вважались дезертирами. Разом з дезертирами з фронту, оточенцями, відпущеними додому радянськими військовополоненими, а також юнаками, які за час перебування в окупації досягли призовного віку та чоловіками, які набули статусу військовозобов'язаних згідно з мобілізаційними наказами 1941—1942 рр., вони стали потенційним мобілізаційним контингентом для другої хвилі мобілізації, що відбувалася у 1943—1944 рр., у ході звільнення території України від окупантів. За даними мобілізаційного управління Генштабу РСЧА на окупованій території СРСР лишилося понад 2 млн чол. мобресурсу — військовозобов'язаних та призовників¹⁰. За підрахунками дослідників — 5 млн 631 тис. чол., зокрема, по Київському особливому військовому округу (КОВО) — 1 625 174 чол., Одеському військовому округу (ОВО) — 813 412 чол.¹¹

Упродовж 1941—1942 рр., коли майже вся територія України перебувала в окупації, мобілізаційна робота в СРСР набирала обертів. З'явилася ціла низка наказів із питань військово-облікової та призовної політики. Після евакуації, у першу чергу, було проведено перереєстрацію в тилу всіх військовозобов'язаних громадян з уточненням військових спеціальностей та стану здоров'я кожного. У відповідній директиві містилась жорстка вимога щодо виявлення усіх, хто ухиляється від призову та дезертирів. Одразу за перереєстрацією було проведено переосвідчення громадян військовозобов'язаного віку (18—55 років), незалежно від їхньої придатності до служби в РСЧА. Особливо суворо й ретельно перевірялися надані раніше відтермінування від призову¹².

З метою пошуку додаткових людських ресурсів у листопаді 1942 р. наказом НКО № 336 встановлювався новий перелік хвороб, які не вважались перешкодою до несення служби. Зокрема, солдати з незначним порушенням функцій органів руху, слуху, а також хворі на хронічний гастрит ставали придатними для стройової служби; при сліпоті на одне око, але при гостроті зору на інше не нижче 08 (без корекції) — вважались гідними для нестройової служби у тилу¹³.

Крім того, серед мобілізаційних наказів з'явилися і такі, що пом'якшували колишні обмеження за політичними мотивами. Категорії громадян, доступ яких до зброї до війни був категорично заборонений через їхню політичну неблагонадійність (арештовані, вислані, позбавлені виборчих прав), ставали новим джерелом поповнення діючої армії. 10 лютого 1943 р. Ставка ВГК видала директиву № 089 про недопустимість огульного зарахування людей, у тому числі й призовників, до категорії осіб, відсіяних з політико-моральних міркувань¹⁴. Відтепер керівною стала сталінська теза “син за батька не відповідає”. Це означало, що анкетні дані типу “батько засуджений”, або “брат вилучений органами НКВС” більше не бралися до уваги при зарахуванні до лав Червоної армії. З числа арештованих в СРСР протягом 1942—1945 рр. було призвано на фронт 233 474 чол.¹⁵

Друга хвиля мобілізації на території України почалася у 1943 р., одразу з початком звільнення Харківської, Луганської і Сумської областей. За формуванням нових правил мобілізації, масштабом і практикою використання поповнення другу хвилю умовно можна поділити на п'ять періодів:

1) січень—березень 1943 р. — ряд тактичних операцій Червоної армії, у ході яких постійно або тимчасово були звільнені деякі східноукраїнські території та розпочато процес мобілізації і використання щойно звільненого населення у боях;

2) серпень—листопад 1943 р. — проведення великомасштабних стратегічних операцій з метою звільнення Лівобережної України, форсування Дніпра, звільнення Києва, а також найбільш масштабний процес мобілізації та залучення нового поповнення до виконання стратегічних завдань;

3) листопад—грудень 1943 р. — завершення форсування Дніпра, Київська оборонна операція, деякі офіційні заходи, спрямовані на формальне обмеження використання місцевого поповнення та водночас продовження практики планування наступу із використанням щойно призваного контингенту;

4) лютий—жовтень 1944 р. — звільнення території Правобережної та Західної України. Вирішення питання доцільності проведення мобілізації на українських територіях, що до 1939 р. перебували у складі Польщі. Припинення масового використання у боях щойно мобілізованого поповнення;

5) жовтень 1944 р. — звільнення Закарпаття. Проведення чехословацької та радянської добровільних військових мобілізацій на території краю.

На початок другої хвилі радянської військової мобілізації умови її були докорінно змінені. Відтепер відбувалася подвійна мобілізація — призовними комісіями воюючої Червоної армії та місцевими військкоматами. Право першочергового призову на звільнених територіях було надане саме РСЧА. Мобілізації армійськими призовними комісіями підлягало чоловіче населення віком від 17 до 50 років, з числа тих, хто з початку війни не призивався на фронт. У наказі Ставки ВГК № 089 від 9 лютого 1942 р. це рішення пояснювалось так: “Оскільки діюча армія повинна своєчасно отримувати поповнення живою силою, а підготовлений військовий контингент тилу через транспортні труднощі затримується в дорозі й прибуває у діючі частини несвоєчасно, військові ради армій дістають дозвіл на самостійне поповнення своїх частин живою силою в ході наступу”¹⁶. (За наказом мобілізувалися чоловіки віком до 45 років, але в інструкції до наказу нижня вікова планка була знижена до 50 років.) Армійському командуванню наказувалось терміново сформувати запасні полки, які повинні були здійснювати відбір, призов та бойову підготовку мобілізованого контингенту у зоні дії своїх армій.

На перший погляд даний наказ виглядає доволі “ліберальним” нововведенням, адже ще донедавна у своїх промовах Й. Сталін засуджував людей, які залишилися на окупованій території. Тепер же вони мали можливість легалізуватися, потрапити до лав Червоної армії, відзначитись, отримати нагороди. Певним аргументом для такої думки є також директива Ставки ВГК № 46015 від 29 січня 1943 р.¹⁷ У документі йшлося про те, що після перемоги під Сталінградом, в очікуванні наступальних боїв, командувачам військ Південно-Західного, Південного та Північно-Кавказького фронтів з лютого 1943 р. необхідно розпочати виведення до резерву фронтів стрілецьких дивізій та стрілецьких бригад для доукомплектування й відпочинку. У якості ж людського поповнення цих частин командуванню фронтів необхідно було використовувати чоловіче населення, мобілізоване з місцевих звільнених територій та маршове поповнення, що направлялося фронтам з тилу за планами Головупраформу. Таким чином, за цією директивою щойно звільнене поповнення нарівні з маршовим поповненням мало проходити навчання та вливатися до складу діючої армії у тилу фронтів — за сотню кілометрів від лінії фронту.

Розглядаючи хід мобілізацій на території України, дослідники постійно стикаються з різкою відмінністю офіційних наказів та методів їхнього практичного виконання. Усі “ліберальні”, на перший погляд, нововведення нівелювалися безвідповідальним, безжальним використанням місцевого поповнення у наступальних боях, що, між іншим, було ще й виявом підозрілості та недовіри влади стосовно осіб, які перебували на окупованій території. У першу чергу, це позначалось на змінених правилах мобілізації, навчання та використання на фронті призовників та військовозобов’язаних, які раніше не призивались до РСЧА, а особливо на правилах мобілізації найбільш підозрілого, на думку радянського керівництва, контингенту — колишніх радянських військовополонених та оточенців.

На початку січня 1943 р., відповідно до наказу Ставки ВГК № 089 від 9 лютого 1942 р. “Про призов до Червоної Армії громадян, які мешкають на

визволених від окупації територіях”, Головупраформом Червоної армії була розроблена і розіслана військовим радам фронтів “Інструкція про порядок проведення призову військовозобов’язаних і призовників на визволених від німецької окупації територіях”¹⁸. За нею відразу ж після звільнення населених пунктів уповноважені від запасних армійських полків, а в міру відновлення — районних військкоматів повинні були проводити оповіщення про мобілізацію із зазначенням часу, пункту та місця збору. На пункті збору облік повинні були вести призовні комісії у складі: уповноваженого від РВК або від запасного полку, заступника міського районного райвиконкому чи голови сільради, представника міського, обласного, районного відділів НКВС та двох лікарів. У разі відсутності представників радянської влади, військові ради армій мали право створювати призовні комісії своїм розпорядженням з включенням до їхнього складу політпрацівників та представників особливого відділу армії.

Під час явки на збірний пункт мобілізовані повинні були мати при собі паспорт, військовий квиток або інші документи, які б засвідчували їхню особу та приналежність до військової служби. Також необхідно було мати кружку, ложку, за змоги — дві пари білизни, міцне шкіряне взуття й харчі на час слідування походом від району мобілізації до запасних полків. Відсутність паспорта або військового документа від явки на мобілізаційний пункт не звільняла.

На всіх щойно мобілізованих на збірному пункті складалися списки в 2-х примірниках із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року та місця народження, національності, партійності, членства ВЛКСМ, спеціальності й місця роботи до та в період окупації, адреси рідних. Також вносилися дані про військове звання та військову спеціальність запасу, в якому військкоматі призовник перебував на обліку до окупації, місце проживання та адреса в момент мобілізації, дані про попередній призов, про участь під час окупації у партизанському русі. Один примірник списку повинен був залишатися у міській або сільській Раді за місцем проживання, а другий — передаватися до штабу запасного полку. Усі відомості, занесені у списки, перевірялися за документами та шляхом опитування свідків. Паспорти, військові квитки, приписні свідоцтва й інші військові документи щойно мобілізованих забирали, натомість перевіреному поповненню видавалися червоноармійські книжки. Придатні лише до нестройової служби направлялися для обслуговування тилів дивізій, бригад, на укомплектування будівельних, шляхо-мостових і відновлювальних батальйонів та для роботи на складах, майстернях тощо.

Призову в армію не підлягали наступні категорії громадян: голови виконкомів, секретарі райкомів ВКП(б), голови сільрад, колгоспів, начальники політвідділів та інженери-механіки радгоспів, директори і старші механіки машинно-тракторних станцій і майстерень, завідувачі фермами, зоотехніки, агрономи, лікарі та висококваліфіковані спеціалісти сільського господарства. Усім їм надавалися відтермінування від призову. Також з грудня 1943 р. в армію не призивалися особи духовного звання.

Зі збірних пунктів мобілізовані командами повинні були направлятися до армійських запасних стрілецьких полків (АЗСП), де після медичного огляду, санітарної обробки і розподілу по підрозділах полків, з урахуванням роду військ і спеціальності кожного, з ними одразу мали проводити бойову підготовку. Тривалість навчання становила 15 діб.

Таким був загальний офіційний порядок проведення мобілізацій військовозобов'язаних, які раніше не служили в діючій армії. Майже без змін він проіснував до кінця війни.

Разом з тим, декілька слів необхідно сказати про армійські запасні стрілецькі полки, де, згідно з офіційним порядком призову, мало проходити підготовку поповнення, мобілізоване з окупованої території, а також призовники. Військова та політична підготовка нового поповнення, а також перевірка та відсів “ворожих елементів” покладалась на армійські запасні стрілецькі полки (АЗСП). Проте здійснювати усі ці завдання для АЗСП було вкрай важко, перш за все тому, що під час призову зі звільнених територій вони розбухали до розмірів дивізій. Ось, наприклад, яка ситуація склалась у березні 1943 р. в 169-му АЗСП 40-ої армії Воронезького фронту.

У своєму листі від 14.03.1943 р. командир даного полку повідомляв начальника комплектування Воронезького фронту про таке: “Прошу негайно втрутитись через штаб фронту та затвердити рішення про термінове відведення за р. Дон наших мобілізованих бійців та тих, хто був в оточенні та полоні, оскільки в полку, разом з мобілізованими місцевими РВК та пересильним пунктом НКО, зосередилось до 20 тис. чол., що дуже перешкоджає формуванню, навчанню та обмундируванню маршових рот. Крім того, як показує досвід, маршові роти, сформовані з даного контингенту та направлені до діючої армії, дорогою до місця призначення переважно осідають у своїх районах. Також повідомляю, що, незважаючи на те, що нами до штабу 40-ої армії були направлені троє офіцерів, зв'язку з ним до сих пір немає”¹⁹. Зрозуміло, що вцент переповнений 169-й АЗСП, який не мав зв'язку навіть зі штабом армії, не міг викликати у людей, що пережили хаос 1941 р., впевненості та поваги, тому вони намагались звідти якомога швидше втекти. Також зрозуміло, що якість військового навчання у такому полку та сам факт його проведення були дуже сумнівними. До того ж, офіційний термін проведення навчань в АЗСП на 1942 р. було значно скорочено (з 3 місяців до 15 діб).

Разом з військовозобов'язаними зі звільнених територій, що вперше призивались до лав РСЧА, чекали на свій повторний призов і оточенці, військовополонені, дезертири та інші категорії громадян. Даний контингент вже з перших місяців радянсько-німецької війни мобілізувався військовими органами при тісній взаємодії з органами НКВС.

У 1941 р. військових, які вийшли з оточення, спрямовували на пункти збору при загороджувальних заставах, де вони проходили 1—2-денну перевірку й передавалися до пунктів формування військових частин або у розпорядження військових комендатур²⁰. З часом фронтові органи вже не встигали проводити фільтрацію. Згідно з наказом НКО № 0521 від 29 грудня 1941 р. для більш пильної перевірки військовополонених та оточенців почали формувати армійські збірно-пересильні пункти для військовополонених (один на армію) і створювати спецтабори НКВС²¹.

На армійських збірно-пересильних пунктах проводився збір, прийом та відправка колишніх військовослужбовців Червоної армії до спецтаборів. У деяких випадках там організувались армійські комісії зі з'ясування обставин полону. На тих військовослужбовців, які проходили таку комісію, скла-

далися окремі списки з її рішенням, що полегшувало процедуру перевірки в спецтаборах, де ці функції виконували особливі відділи НКВС. Особи, щодо яких після перевірки в спецтаборах не було встановлено компрометуючих фактів, після завершення слідства направлялись до найближчих військкоматів для подальшої відправки на фронт²².

Наприкінці січня 1943 р. процедуру перевірки колишніх військовослужбовців було спрощено. Вийшов наказ ГКО № 2779 від 21 січня 1943 р., згідно з яким звільнені з полону військові одразу направлялися на пересильний пункт колишніх військовополонених НКО. Там їх перевіряли армійські комісії з представників старшого й середнього командного складу за участю представника особливого відділу армії або фронту. Рішенням цієї комісії частина військовозобов'язаних, які не мали за собою “компромату”, направлялись: рядовий та молодший командний склад — до АЗСП; командний та політичний склад — у розпорядження армійських штабів. Ті ж, хто виявився “нестійким, ворожим елементом” — до спецтаборів НКВС²³.

З розгортанням наступальних дій процес перевірки колишніх військовополонених та оточенців усе більше формалізувався. Натомість жорстокішими ставали засоби використання даного контингенту на фронті.

Відповідно до наказу начальника Головного управління формування й комплектування Червоної армії (Говоупраформу) Ю. Щаденка № 97/ш від 10 березня 1943 р., “Усіх військовослужбовців, які свого часу без опору здалися противникові у полон або дезертирували з лав Червоної армії й залишалися за місцем проживання на території, тимчасово окупованій німцями, або опинилися оточеними у місцях свого проживання, залишилися вдома й не прагнули виходу до частин Червоної армії, після швидкої перевірки терміново направляти до штрафних частин. Порядок та місце перевірки стосовно рядового та молодшого командного складу встановлюється розпорядженням військової ради армії. Стосовно середнього та вищого командного складу — розпорядженням військових рад фронтів. До спеціальних таборів НКВС направляти лише тих осіб, які мають серйозні дані для того, аби підозрювати їх у антирадянській діяльності”²⁴.

Якщо колишній радянський військовослужбовець, перебуваючи на окупованій території, не співпрацював з окупаційною владою, він направлявся в штрафну роту на один місяць. Ті, хто були при німцях старостами, поліцейськими, або співробітничали з ворогом в інший спосіб, отримували по два місяці служби. Слід сказати, що за звинуваченням у співпраці з ворогом до штрафних частин та спецтаборів потрапляли також і колишні цивільні мешканці.

Слідом за рядовими-штрафниками колишні військовополонені середнього та вищого командного складу також ставали бійцями дисциплінарних частин — штурмових батальйонів. Згідно з наказом наркома оборони № Орг/2/1348 від 1 серпня 1943 р. командно-начальницькому складу Червоної армії, що опинився серед оточенців, перебував на окупованій території та не брав участі в партизанських загонах, надавалась можливість зі зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині. З даного контингенту формувались штурмові стрілецькі батальйони для використання разом зі штрафними частинами “на найбільш активних ділянках фронту”. Термін перебування в штурмових частинах становив два місяці уча-

сті у боях або до нагородження орденом за виявлену у бою звитягу чи до першого поранення. Після них особовий склад, за наявності хороших атестацій, міг бути призначеним у польові війська на відповідні посади командно-начальницького складу²⁵. До 25 квітня 1944 р. на території, зокрема, Харківського військового округу з командно-керівного складу, що перебував у Петровському (м. Сталіно) та Харківському спецтаборах НКВС, було сформовано два таких окремих штурмових батальйони — 11-й та 12-й ОШСБ, кожен по 929 чол.²⁶

Ось як згадує про перевірку оточенців та військовополонених колишній писар Миронівського РВК Київської області Іван Околот: “Мобілізованих, які мали офіцерське звання — від молодшого лейтенанта і вище, під наглядом офіцера з райвійськкомату відправляли до Будинку культури цукрозаводу. Це була закрита зона, що охоронялася вартовими, своєрідний табір і володіння контррозвідки — Смершу.

Мобілізовані офіцери, які жили на тимчасово окупованій німцями території, їх ще звали “оточенцями”, проходили тут прискіпливу перевірку — за яких обставин офіцер залишився на окупованій ворогом території, або як потрапив у полон — чи не здався сам? І чому його німці відпустили, а не розстріляли чи не відправили до концтабору? Чим він займався весь цей час? Чи не співробітничав з німцями? Всіх їх незалежно від результатів перевірки та будь-яких обставин відправляли до штрафного батальйону, попередньо розжалувавши до рядового. Мені не відомо жодного випадку, коли офіцеру після перевірки залишали його звання і посилали не в штрафбат, а на фронт у військову частину. Офіцери райвійськкомату, що за родом своєї діяльності контактували якимсь чином з контррозвідкою, також не знали таких випадків. Зате всі добре знали: штрафники — це смертники. Та що там говорити. Трьох оточенців-лейтенантів — Шайду, Мороза і Кудлая, яких Миронівський воєнком капітан Гагарін взяв на роботу до райвійськкомату, теж врешті-решт розжалували в рядові та відправили до штрафбату. Живим лишився один Шайда”²⁷.

Щодо кількості вдруге призваних військовослужбовців, то в межах усіх звільнених територій СРСР вона сягала 939 700 чол.²⁸ Стосовно України відомо, що протягом 25 липня — 13 листопада 1941 р. з німецьких концтаборів було відправлено додому 277 761 українців, які, певно, вдруге були призвані після свого звільнення²⁹.

Незважаючи на значно змінені правила військового призову, запроваджені на звільнених територіях, з першого дня його проведення відбувалися серйозні порушення. Швидше правилом, ніж винятком із правил, стало використання щойно мобілізованих, погано озброєних і непідготовлених у військовому плані людей у найближчих боях, минаючи армійські запасні полки, а також практика мобілізацій поповнення військовими частинами, дивізіями та навіть полками без урахування будь-яких інструкцій. Якщо на початку звільнення України, коли бої відбувалися з перемінним успіхом й доволі часто ситуація на фронті вимагала оперативного реагування, негайне використання щойно мобілізованих подекуди було вимушеним заходом, то з часом це стало невід’ємною частиною планування та виконання стратегічних операцій.

У складеній з приводу порушень у проведенні діючою армією мобілізації директиві начальника Головупраформу № М/1/1562 від 4 листопада

1943 р. зазначалося: “У практиці проведення мобілізації військовозобов’язаних військовими частинами фронтів та армій на території, визволеній від німецької окупації, мали місце ряд порушень:

1) військові з’єднання й окремі частини під час визволення від німецьких окупантів територій проводять на ходу зарахування військовозобов’язаних до складу своїх частин без складання іменних списків, не залишаючи жодних даних про людей у сільрадах. У результаті цих поспішностей військкомати на місцях досі не можуть розібратися, хто був призваний на військову службу до Червоної армії, а кого з них уважати забраним німцями;

2) медична перевірка при такому поспіхові мобілізації військовозобов’язаних, як правило, не проводиться, внаслідок чого в армію потрапляють військовозобов’язані, не придатні до військової служби, а також із заразними хворобами;

3) призивались в армію спеціалісти й кваліфіковані робітники народного господарства, які підлягають бронюванню;

4) прийом і зарахування на укомплектування військових частин мобілізованими військовозобов’язаними відбувався в окремих випадках неорганізовано. Траплялося, що в бій ішли зовсім не навчені військовій справі, не обмундировані;

5) політичний відбір мобілізованих належним чином не проводиться, тому це не позбавляє можливості потрапляння до Червоної армії зрадників та шпигунів”³⁰.

Для усунення зазначених недоліків у листопаді 1943 р. Ставка ВГК ухвалила рішення: мобілізацію військовими частинами діючої армії дозволити проводити лише в районах бойових дій у зоні близько 50 км від лінії фронту. За її межами — територія військових комісаріатів, куди повинні були передаватися й списки на всіх мобілізованих. Також армії дозволялося мобілізувати військовозобов’язаних до 50-літнього віку, але лише придатних для строювої служби в армії. Призовники ж 1925 р.н. та 1926 р.н. направлялися через військкомати до запасних частин військових округів³¹.

Проте спроби взяти процес армійських мобілізацій під контроль залишалися лише на папері. Жодних санкцій за невиконання правил призову введено не було. У спогадах колишніх військових керівників та бойових документах часто можна зустріти накази виконувати бойові завдання за рахунок використання саме місцевого поповнення. Зокрема, колишній бойовий офіцер-піхотинець, голова товариства ветеранів 38-ої стрілецької дивізії Олександр Лебединцев у своїх спогадах згадував один з таких випадків.

10 листопада 1943 р., після звільнення Києва, 38-ма дивізія, в якій Олександр Захарович був на той час начальником розвідки 48-го стрілецького полку, була перекинута з-під Лютіжа на лівий фланг. Ветеран згадує, що напередодні передислокації солдати та сержанти були перевдягнуті у зимове обмундирування й ... передані в іншу військову частину на плацдармі. Таким чином, у район Обухова дивізія прибула зовсім небоєздатною. В ній перебували тільки офіцери та деякі спецчастини. Артилерією вона була забезпечена лише наполовину. Серед офіцерів виникло незрозуміння ситуації, але вже наступного дня, після прибуття на місце, командування полку отримало наказ мобілізувати чоловіків з навколишніх сіл, видати їм зброю та посадити в окопи, які вони повинні були відрити своїми лопатами. “З невеликого села Долина, — пише О. Лебединцев, — лише у наш полк 14 листопада ми призвали 72-х чоловіків.

Однофамільців Кияниця було 13, Киященко й Плюта по 9. Комбати ходили по хатах та призивали під наш Бойовий Прапор усіх, хто залишився вдома, а також тих, хто встиг підрости за два роки окупації. З нового поповнення були сформовані два стрілецьких батальйони. У чому були одягнуті військовозобов'язані, у тому і вийшли на оборону свого рідного села зі своїми лопатами. Коли відрили окопи, їм вручили гвинтівки, автомати, кулемети. Багато так і загинули за десять кілометрів від рідної домівки поблизу Германівської Слобідки, де протягом 27—28 грудня дивізія втратила 132 чол. убитими й 285 пораненими³². Серед загиблих мешканців Обухова були не лише військовозобов'язані, а й призовники: 17-річні юнаки М. Калита, 1927 р. н.; І. Підтілок, 1927 р. н. та інші.

Проблема використання у наступальних боях наймолодшого мобілізаційного контингенту звільнених територій без підготовки є однією з найбільш чужих. Порівняно з призовниками-однолітками з тилкових районів СРСР для юнаків зі звільнених територій, які пережили окупацію, не лише зменшувався їхній призовний вік, а також значно суворішими були умови їхнього переходу з цивільного стану до військового — юнаки одразу потрапляли до діючої армії. Після свого звільнення вони мали бути мобілізовані армійськими призовними комісіями та направлені для підготовки, відсіву та навчання до армійських запасних стрілецьких полків. З часом виявилось, що АЗСП були не в змозі провести належне навчання призовників. За два тижні, відведені на навчання, хлопці не встигали опанувати навіть азів військової справи. Траплялись випадки, коли юнаки відправлялись на фронт, не навчившись навіть користуватися гвинтівкою. У зв'язку з цим з'явилася директива Ю. Щаденка № М/1/188 від 29 січня 1943 р., згідно з якою після мобілізації до армії призовники повинні були направлятися не до армійських запасних полків, а до тилкових запасних бригад існуючих на той час військових округів: Московського, Приволзького військових округів та Закавказького фронту за нарядами та вказівками штабів цих округів³³.

Після оголошення постановою ДКО від 13 жовтня 1943 р. на території СРСР загального дострокового призову юнаків 17-річного віку (1926 р. н.) армійські комісії також отримали дозвіл призивати придатний до стройової служби контингент, але лише для того, щоб одразу направляти їх до запасних частин відновлених на той час Київського та Харківського військових округів (КВО, ХВО)³⁴.

На практиці ж накази про направлення призовників у тил на навчання, як правило, не виконувались. Під час перевірки окремих фронтів командуванням Головупраформу було встановлено, що на 10 жовтня 1943 р. Центральний фронт мобілізував і використовував на своїй території 2 тис. призовників 1926 р. н., а Південно-Західний фронт — 7 тис. чол.³⁵ У зв'язку з цим, у війська був направлений додатковий лист, в якому, зокрема, суворо заборонялося використовувати призовників 1926 р. н. на комплектування частин діючої армії раніше, ніж вони пройдуть 6-місячний термін навчання³⁶. З 04.11.1943 р. армійським призовним комісіями взагалі заборонялось вести призов юнаків 1923—1926 р. н. Відповідно директиви Головупраформу № М/1/1562 вони підлягали призову лише через призовні комісії РВК, звідки направлялись на навчання до запасних стрілецьких бригад³⁷.

Усього протягом 1943—1944 років був мобілізований 3 млн 291 тис. 141 призовник, з яких 1 млн 1920 чол. — проживали на територіях, що не входили до складу Росії³⁸. Межовим роком воєнного призову був 1927 р. н.

У 1945 р. було призвано 119 996 призовників цього року народження, з яких 35 400 чол. — з території Росії³⁹.

Чергові осінні призови юнаків 1926 та 1927 р. н. проводились місцевими військкоматами, які до листопада 1943 р. працювали лише на виконання мобілізаційних нарядів від воюючих на їхній території військових частин Червоної армії. З відновленням ХВО та КВО мобілізаційна діяльність військкоматів була взята під їхній контроль.

Упродовж 1943—1945 років місцевими військкоматами на звільнених територіях України проводилась також мобілізація жінок. До військових частин призивались жінки у віці 19—30 років, придатні до військової служби, які не мали малих дітей. Жінки до 45 років направлялись на службу до стаціонарних тилових установ. За роки війни в СРСР було призвано 490 235 жінок, з них у 1943 р. — 194 695 осіб, в 1944 р. — 51 306, 1945 р. — 36 15⁴⁰.

З метою виявлення порушників встановленого військового обліку й тих, хто ухилявся від призову та мобілізації, наказом НКО № 00167 від 24 січня 1942 р. начальники та коменданти гарнізонів, обласних та районних військових комісаріатів, військові коменданти станцій зобов'язувалися спільно з органами НКВС та міліції проводити в усіх населених пунктах періодичну перевірку військових документів у громадян. Перевірки здійснювались у готелях, гуртожитках, будинках колгоспників тощо. У години найбільшої активності перевірялись також ресторани, їдальні, кафе, перукарні, базари тощо. Спільно з представниками НКВС та НКДБ представниками військкоматів проводився постійний пошук дезертирів. Виявлені військовозобов'язані та призовники, а також ті, хто сприяв їхнім діям, підлягали кримінальній відповідальності й передавались до суду.

На початку 1944 р. Червона армія була вже на колишньому радянсько-польському кордоні. Проблема мобілізації в Західній Україні залишалася відкритою, адже її населення, на думку керівництва, було недостатньо лояльне до радянської влади. У 1942 р., на підставі розпорядження НКО № М/1/2969 молодший рядовий склад усіх національностей уродженців західних областей Білорусії, України, Бессарабії та Північної Буковини підлягав відсіву з армії за національною ознакою⁴¹.

Напередодні вступу в західний регіон командувач 1-го Українського фронту М. Ватутін звернувся до члена Військової ради фронту М. Хрущова з запитанням стосовно проведення мобілізації. Останній після відвідин мітингу у визволених Сарнах інформував Й. Сталіна: “Я дійшов висновку, що цих людей треба призвати до Червоної армії й навіть на загальних засадах, як і в східних областях України, лише більш ретельно треба відбирати і відсіювати ненадійних, а також агентуру, що її, безперечно, будуть намагатися засилати до нас німці через цих оунівців, через бандерівців та бульбівців. Я вважаю, що ці люди будуть непогано воювати проти німців”⁴². Так з'явився наказ ДКО “Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецьких окупантів районах Західної України і Західної Білорусії”, згідно з яким і розпочався призов.

У звільнених містах та селах мобілізації підлягали військовозобов'язані та призовники від 19 до 46 років (1925 р. н. — 1898 р. н). Активної добровільної мобілізації населення не спостерігалось — переважно люди були стомлені війною й чекали якнайшвидшого її завершення, бажаючи лише одного — аби війна оминула їхні родини. До того ж, перші мобілізаційні кроки

показали, що не слід було недооцінювати вплив у регіоні українського національно-визвольного руху. З метою зірвати оголошену радянську мобілізацію командування УПА — Північ оголосило, зокрема, на Волині та Поліссі набір чоловіків і молоді до власних відділів, а також видало низку інструкцій із закликом до населення ухилитися від радянського призову. Серед мобілізаційних документів військкоматів Волинської, Львівської, Дрогобицької областей неодноразово зустрічаються довідки про те, що мобілізовані призовники під час слідування на збірний пункт військкомату були або перехоплені “бандами УПА”, або самі втекли до “банди бульбівців”⁴³.

Іноді мобілізації місцевого населення підрозділами УПА та радянськими армійськими призовними комісіями супроводжувались обопільними погрозами й терористичними акціями стосовно цивільного населення. Ветеран війни Петро Григоренко згадував: “...Ми оточили село на світанку. Був наказ у кожного, хто спробує втекти, стріляти після першого попередження. Далі спеціальна команда входила в село і, обходячи будинки, виганяла всіх чоловіків, незалежно від віку, здоров’я, на площу. Потім їх конвоювали у спеціальні табори. Там проводився медичний огляд і вилучалися політично неблагонадійні особи. Одночасно йшла інтенсивна стройова муштра. Після перевірки та первинного військового навчання в спеціальних таборах “мобілізовані” направлялися по частинах: обов’язково під конвоем, який висилався від тих частин, куди направлялись відповідні групи “мобілізованих”. Набране таким чином поповнення у подальшому відпрацьовувалось по частинах... “Добровольців” вербували дещо інакше. Їх “запрошували” на “збори”. Запрошували так, щоб ніхто не міг відмовитися. Одночасно в населеному пункті проводились арешти. На зборах організовувались виступи тих, хто бажає вступити до лав радянської армії. Того, хто говорив проти, примушували пояснити, чому він відмовляється, і за перше невдало сказане або спеціально перекручене слово оголошували ворогом радянської влади. Загалом, будь-які такі збори закінчувались тим, що ніхто не повертався додому вільним. Усі виявлялись або добровольцями, або арештованими ворогами радянської влади. Далі добровольці оброблялися так само, як і мобілізовані”⁴⁴.

У той же час були випадки, коли населення піддавалось терору й загонами УПА. Так, у с. Мирин Голобського (нині — Ковельського) району за те, що мати Ганна Поліян не пустила свого дорослого сина Степана на мобілізаційний пункт УПА (мовляв, невідомо, що це за “самостійники”, тут ось-ось “совєти” прийдуть), вояки УПА розстріляли всю родину Поліянів, разом із немовлям⁴⁵.

З огляду на події, що відбувалися, мобілізація на теренах Західної України почала розглядатись радянським керівництвом не лише як військова необхідність, а й як один із найбільш важливих заходів у боротьбі проти українських повстанців. У першу чергу було вирішено максимально призвати “найбільш активне чоловіче населення” — до 30 років, у другу — нове поповнення одразу відвести якомога далі від рідних місць. Мобілізованих виводили в тиллові округи, де після фільтрації й навчання найбільш “політично надійних” направляли в бойові частини, а решту — використовували в тиллових частинах та на будівельних роботах. Таким чином ті, хто потрапляв до військових частин, мали більше часу на підготовку та пристосування до свого нового військового стану.

Останнім звільненим регіоном України стало Закарпаття. На той час край юридично перебував у складі Чехословаччини. 28 жовтня 1944 р. до Хуста при-

був чехословацький урядовий уповноважений Ф. Немец із групою чиновників і офіцерів, які розпочали організувати свої органи влади та розгорнули мобілізацію військовозобов'язаних громадян Закарпаття до 1-го Чехословацького армійського корпусу. Від 8 листопада 1944 р. до 2 лютого 1945 р. з території Севлюшського, Хустського, Тячівського, Рахівського та Воловецького районів ними було мобілізовано 150 офіцерів та 6720 воїнів⁴⁶. Водночас, вже на початку листопада 1944 р. на Закарпаття прибули офіцери штабу 4-го Українського фронту для організації вступу молоді до лав Червоної армії на добровільних засадах. В Ужгороді було вивішено повідомлення військового коменданта про те, що громадяни Закарпатської України — русини, українці — можуть вступати добровільно до лав Червоної армії для боротьби зі зброєю в руках проти німецько-угорських загарбників. В армію приймалися, в основному, чоловіки 1920—1926 р. н. Від Рахова до Ужгорода було розгорнуто 25 пересувних приймальних пунктів. Одночасна радянська та чехословацька мобілізація тривала на території краю до 26 листопада 1944 р., доки в м. Мукачевому делегатами Першого з'їзду народних комітетів не було ухвалене рішення про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Після цього чехословацький уряд під тиском радянської сторони змушений був припинити військовий набір населення. Мобілізаційна кампанія у Закарпатті продовжилась під керівництвом нових органів державної влади — Народних комітетів. У багатьох випадках комітетами склалися списки кандидатів у добровольці, потім активісти робили подвірний обхід, розмовляли з молоддю, рекомендували вступити до армійських лав. Родинам добровольців надавали безкоштовні харчі, зерно, а також різні пільги. З жовтня — грудня 1944 р. до січня — березня 1945 р. до лав Червоної армії вступили понад 20 тис. громадян Закарпаття⁴⁷.

За підрахунками вітчизняних учених, протягом другої хвилі мобілізації з території України до лав РСЧА було мобілізовано від 2,7—3 млн чол.⁴⁸ до 4 млн чол.⁴⁹ Усього ж за роки Великої Вітчизняної війни червоноармійську форму одягло понад 7 млн громадян УРСР, що становило майже 23 % особового складу Збройних сил Радянського Союзу⁵⁰.

Таким чином, радянські військові мобілізації на території України в роки Великої Вітчизняної війни були частиною загальносоюзної мобілізаційної кампанії, яка з перших місяців війни спрямовувалась не на формування дієвої військової стратегії, навчання, підготовку військ, а на здобуття перемоги за рахунок значної кількісної переваги військ. Для України, чиї землі й населення перебували під ворожою окупацією, радянські військові мобілізації набули не лише значного військового та демографічного значення, а й перейшли у політичну площину. Вже у 1941 р. з України призивалося й одразу відправлялося на фронт місцеве поповнення, яке не мало мобілізаційних приписів і було у військовому відношенні непідготовленим. Частково відбувався і достроковий призов молоді. На час звільнення умови призову та використання військовозобов'язаних, які перебували на окупованій українській території, стали ще більш жорсткими. Часом вони проводились без огляду на жодні правила та інструкції. З одного боку, неправомірні дії військових стосовно місцевого поповнення були наслідком вкрай складних обставин на фронті, практики ведення війни під гаслом здобуття перемог без

огляду на кількість втрат, а з другого — продовженням жорстокої сталінської політики стосовно людей, що перебували на окупованій території.

Разом з тим, проведені військові мобілізації — це симбіоз не лише трагічних, а й звитяжних мотивів. Бойові якості українців постійно зростали. Значною мірою вони підживлювалися, крім військового досвіду, й почуттям патріотизму — чи то радянського, чи то українського, й ненавистю до ворога. Українці воювали на рідній землі, на яку зазіхнув жорстокий і безжальний ворог. Цей ворог не лише принижував національну і людську гідність, але й загрожував самому існуванню українського народу. Українці також зробили свій вагомий внесок у звільнення європейських народів, які потерпали від нацистського рабства. Наприкінці війни кожен третій боєць 1-го, 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів був українцем. Слід зазначити, що впродовж усієї війни українці зберігали за собою друге після росіян за кількістю місць в РСЧА, зокрема, на другу половину 1944 р. їхня кількість становила — 33,93 % (росіян — 51,78 %) ⁵¹. Воїни з України, хто вижив, достойно пройшли складний шлях випробувань й повернулися додому переможцями. Їхня правдива історія є невід'ємною частиною історичної пам'яті і національної гордості України. Вона дає підстави дослідникам стверджувати, що “Друга світова війна, а найбільше її завершальний період, є особливою смугою у тривалому суперечливому процесі формування незалежності України. Активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції сприяла зростанню його національної свідомості, глибшому розумінню свого місця серед інших народів, а отже — поступовому визріванню державницького потенціалу України” ⁵².

¹ Закон о всеобщей повинности. (Закон от 1.09.1939 г.) // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 — июль 1956 гг.). — М., 1956. — С. 177.

² Горьков Ю.А. Государственный Комитет обороны постановляет (1941—1945). Цифры, документы / Ю.А. Горьков. — М., 2002. — С. 492.

³ Російський державний архів соціально-політичної історії (ЦДАСПІ). — Ф. 644. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 127—129.

⁴ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г. Ф. Кривошеев (общ. ред.), В.М. Андронников, П. Д. Буриков. — М., 2009. — С. 36.

⁵ Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років (НМІВВВ). — КВ — 2568.

⁶ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко — К., 1997. — С. 35.

⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945 / Ред. кол.: І.О. Герасимов, І.Т. Муковський, П.П. Панченко. — К., 2000. — С. 49.

⁸ РДАСПІ. — Ф. 644. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 140.

⁹ РДАСПІ. — Ф. 644. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 34.

¹⁰ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. — С. 35.

¹¹ 1941 год — уроки и выводы / В.П. Неласов, А.А. Кудрявцев. — М., 1992. — С. 114.

¹² Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі — ЦАМО РФ). — Ф. 4. — Оп. 11. — Спр. 73. — Арк. 148—153.

¹³ Там само. — Ф. 56. — Оп. 12216. — Спр. 3. — Арк. 2.

¹⁴ Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. — Т. 16 (5—3). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1943. — М., 1999. — С. 88—89.

¹⁵ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. — С. 36.

- ¹⁶ Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. — Т. 16 (5—2). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1942. — М., 1996. — С. 88.
- ¹⁷ Там само: Великая Отечественная: в 30 т. — Т. 16 (5—3). Ставка ВГК. Документы и материалы. 1943. — С. 72.
- ¹⁸ ЦАМО РФ. — Ф. 169 АЗСП. — Оп. 14309 с. — Спр. 1. — Арк. 37—38.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 62.
- ²⁰ *Меженко А.В.* Военнопленные возвращались в строй...// Военно-исторический журнал. — 1997. — № 5. — С. 29.
- ²¹ Там само. — С. 31.
- ²² Там само. — С. 32.
- ²³ ЦАМО РФ. — Ф. 51. — Оп. 962. — Спр. 4. — Арк. 120.
- ²⁴ Там само. — Ф. 209. — Оп. 999. — Спр. 317. — Арк. 35.
- ²⁵ Там само. — Ф. 3. — Оп. 11566. — Спр. 13. — Арк. 210—212.
- ²⁶ *Кучер В.І.* Україна у Другій світовій війні (1939—1945) / Кучер В.І., Чернега П.М. — К., 2004. — С. 109.
- ²⁷ Фонди НМІВВВ. — КВ — 17581.
- ²⁸ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. — С. 37.
- ²⁹ Там же. — С. 321.
- ³⁰ ЦАМО РФ. — Ф. 151. — Оп. 13014. — Спр. 90. — Арк. 54—56.
- ³¹ Там само. — Ф. 131. — Оп. 12951. — Спр. 60. — Арк. 4.
- ³² *Лебединцев А.З.* Отцы-командиры / А.З. Лебединцев, Ю.И. Мухин. — М., 2005. — С. 168.
- ³³ ЦАМО РФ. — Ф. 169 АЗСП. — Оп. 14309 с. — Спр. 1. — Арк. 36.
- ³⁴ Там само. — Ф. 131. — Оп. 12951. — Спр. 60. — Арк. 4.
- ³⁵ Там само. — Ф. 56. — Оп. 12236. — Спр. 564. — Арк. 1.
- ³⁶ Там само. — Ф. 131. — Оп. 12951. — Спр. 62. — Арк. 23.
- ³⁷ Там само. — Ф. 151. — Оп. 13014. — Спр. 90. — Арк. 57.
- ³⁸ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. — С. 37.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. — С. 38.
- ⁴¹ ЦАМО РФ. — Ф. 131. — Оп. 12951. — Спр. 52. — Арк. 14.
- ⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 101. — Арк. 108.
- ⁴³ Фонди НМІВВВ. — ТФ. — 4045. — Спр. 6.
- ⁴⁴ *Замятин С.С.* Временные бойцы. Книга на сайті журналу “Самвидав” за адресою: http://zhurnal.lib.ru/z/zamjatin_s_s/vrem_boets.shtml.
- ⁴⁵ Фонди НМІВВВ. — ТФ — 4088.
- ⁴⁶ Книга Пам'яті України. Закарпатська область. — Т. 1. Ужгород. Карпати, 1996. — С. 80.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ *Гриневиц В.А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.) / В.А. Гриневиц. — К., 2007. — С. 364.
- ⁴⁹ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. — К., 1997. — С. 400.
- ⁵⁰ Там само. — С. 561.
- ⁵¹ *Артемьев А.П.* Братский боевой союз народов СССР в годы Великой Отечественной войны / А.П. Артемьев. — М., 1975. — С. 59.
- ⁵² *Коваль М.В.* Україна 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки / М.В. Коваль. — К., 1995. — С. 191.